

Varužan Vozganjan

KNJIGA ŠAPATA

Prevela s rumunskog
Daniela Popov Jovanović – Reta

 Laguna

Naslov originala

Varujan Vosganian
CARTEA ȘOAPTELOR

Copyright © 2009 by Editura POLIROM
Translation copyright © ovog izdanja 2017, LAGUNA

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

This project has been funded with support from the European Commission. This publication reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Izdavanje ove edicije omogućeno je uz podršku Evropske komisije. Ova publikacija odražava samo poglede autora i Evropska komisija ne može se smatrati odgovornom za korišćenje bilo kojih informacija sadržanih u ovoj knjizi.

PROMETHEUS

Knjiga 5

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

*„Ne razlikujemo se po onome što jesmo,
već po umrlima za kojima svako od nas plače“,
rekao je moj deda Garabet.*

Sadržaj

Knjiga šapata	9
<i>Izjave zahvalnosti.</i>	499
<i>O piscu.</i>	501

JEDAN

Ja sam upravo ono što nisam uspeo da ostvarim.

Najistinskiji život među životima koje živim je poput kolopleta zmija zamršenih na jednom kraju. Neproživljeni život. Kao čovek na ovoj zemlji živeo sam izvanredno. Ali u istoj meri, nisam živeo.

Moji roditelji su živi. Što znači da ja još uvek nisam rođen u potpunosti. Još uvek kruže oko mojih košćatih ramena. Još ulivaju dušu u moje grudi, koje menjanju oblik, baš kao što su amfore starih Grka uzimale oblik vina koje se zgušnjavalo u njima. Još uvek oblikuju moje bronzano lice.

Pošto nisam u potpunosti rođen, smrt je još uvek daleko. Još uvek sam toliko mlad da bih je mogao voleti kao lepu ženu.

Moj prvi učitelj bio je jedan stari anđeo. Da nas je neko posmatrao izdaleka, u dnu dvorišta bi video dete koje sedi u krilu ogromnog oraha. U stvari, to sam ja sedeo kraj nogu ovog starog anđela, mog učitelja. Njegova senka je mirisala na jod i moji prsti su, dok sam pisao, bili išarani njegovom senkom, kao smrznutom krvlju. Više nisam ni znao čija je to rana bila, moja ili njegova.

Od njega sam naučio da nam ime ničemu ne služi. Čak i svoje mogu da napišem malim slovom, kao ime drveta ili životinje. Razgovarali smo bez reči, i to beše dobro, baš kao kada trčiš bos po travi. Ne ostaju tragovi, zbog čega trčanje po travi nije greh. Skinuo bih sandale i trčao poljem na obodu grada. Njegova senka širila se preko moje i bejasmu srećni.

Jednog dana, stari anđeo je nestao. Iznenađeno sam posmatrao orah, njegovo debelo stablo i sočne listove. Po granama su sletale ptice. U jesen, vetar bi otesao grane i orasi bi popadali na zemlju. Razbijao sam njihovu ljusku i jeo plod. Bio je ukusan. Jeo sam njegovo telo. Od tada, više nisam tražio starog anđela. Ostao je samo miris joda i, još uvek, ponekad, vidim tamnozelene tragove na prstima. Znak da meso ispod još uvek nije zacelilo.

Foškani mog detinjstva bio je grad širokih ulica i velikih kuća. Kako sam rastao, ulice su se sužavale, a kuće smanjivale. Tako je oduvek i bilo, ali moje detinje oči davale su čitavom svetu enormne dimenzije. Trebalo bi da se u temelje kuća i na tremovima ne stavljaju grede od osušenog drveta, već živa stabla. Na taj način, kuće bi rasle istovremeno s ljudima, svet se ne bi smanjivao i vreme se ne bi skraćivalo.

Od Drugog svetskog rata naovamo malo toga se promenilo. U našoj mahali na istočnoj strani grada ulice nisu bile popločane baš kao ni trotoari, a od ulice ih je delila samo kamena bordura pedalj visoka. Ograde su bile drvene, poneke sveže ofarbane. Najčešće, letve su bile nejednake i zakovane ekserima jedna preko druge, neofarbane ili samo prekrečene. U dnu ograda cvetala je kamilica. U jesen bismo brali njene male i mirišljave cvetove. Baka ih je stavljala u dvorište da se suše za lekovite čajeve tokom zime. Isto je radila i sa polutkama kajsije leti, a kasnije sa šljivama i

kriškama jabuka. Osušeno voće zavaralo bi glad jer se dugo žvakalo i, ako bi se imalo dovoljno strpljenja za dugo žvakanje, osećao bi se ukus mesa.

Naša ulica bila je kratka. Imala je samo deset kuća, a na ćošku – zid fabrike leda, koju smo zvali *Frigirifer*. Naziv ulice glasio je 6. mart 1945. Na tablici je stajalo dodato objašnjenje: „Uspostavljanje prve demokratske vlade“. Nakon Revolucije iz 1989, kada se onima iz gradskih vlasti Vlada iz 1945. nije više činila toliko demokratskom, promenili su naziv ulice u Žilište, i to iz meni nepoznatih razloga. U to vreme poslao sam jedno pismo kući. Stiglo je nakon nekoliko meseci. Najpre ga je poslala Pošta u mesto koje se činilo najbliže, takođe u opštinu Vranča, ali u selo Žilište. Krv teče sporije od vremena. Zbog toga i navike teže napuštamo. Drugi naziv, nekoliko uglova dalje, deluje mnogo inspirativnije: Ulica Revolucije. Nakon 1989, naziv je ostao isti. Svako je mislio na revoluciju koja je njemu odgovarala.

Kada je padala kiša, u našoj ulici slivali su se potočići i ulivali se jedan u drugi. Pronašao sam reč koja imenuje korita i talase. Kada je jara, zemlja postaje fina kao puder. Korita se nazivaju „jarak“. Ljuske od oraha bile su korablje na brzim potocima jarka. Gurao sam u njih blato, toplo poput testa, u koje sam zabadao pera ćurana umesto katarke.

Automobili su retko prolazili. Prolazile su samo kočije s aluminijumskim bidonima punim mleka. Iza ćoška je bio centar za sakupljanje i preradu mleka. Ljudi su stajali u redu, svako sa svojim bidonom. Kačili smo se za osovine i na taj način se malo vozali. Poneki kočijaš, ljut što mu se nije isplatila računica sa mlekom, ošinio bi nas bičem po leđima. Skočili bismo sa kočije, a on bi psovao i vodio konje.

Tada u gradu nije bilo zgrada a kuće na sprat mogle su se izbrojati na prste. Samo su jevrejske kuće, u kojima su se

nalazile trgovine, bile na sprat, i to u Velikoj ulici. U zemljotresu 1940. viši spratovi su se srušili, a trgovine su se urušile i sabile jedna na drugu.

Ljudi u našem kvartu bili su siromašni. Ni mi nismo imali baš čime da se pohvalimo iako su moji roditelji bili obrazovani ljudi – bili su inženjeri. Dnevne novine su retko stizale, novosti smo saznavali iz bioskopskog žurnala i sa zvučnika – žute kutije, koja je sa zida šumeći emitovala vesti, narodnu muziku i patriotske horske pesme. Kada je gospođa Marija, komšinica od preko puta, kupila televizor, to je bio veliki događaj u našoj ulici. Televizor, marke rubin bio je, kao i skoro sve stvari iz tog doba, ruski. Tokom toplih večeri, gospođa Marija ga je iznosila u dvorište i svako je dolazio noseći stolicu od kuće. Brzo bih zaspao sklopčan u svojoj stolici, ali bio sam ponosan što sam tamo, jer sam imao osećaj da sam odrastao čovek. Ono što bih video dok sam bio budan od početka do kraja, jer se emitovalo u vreme ručka, bile su sahrane. Sahrana Leontina Seležana, ministra odbrane, pa Georgea Georgija Deža.* Mahala je satima gledala ožalošćenu povorku, i to više znatiželjna nego ožalošćena, pijući rakiju i komentarišući kao na fudbalskoj utakmici. Slične sahrane bile su prilično retke, barem prema mišljenju mog dede Garabeta, naročito nakon sahrane njegovog kuma, Sahaga Šejtanjana. Inače, ništa se značajno nije dešavalo u našoj mahali.

U međuvremenu, nestale su vatre. Povukle su se u zujanje električnih vodova, sakrile se u zidove, ukopale u zemlju. Ali tokom mog detinjstva vatre su često bile vidljive. Titravi

* George Georgiu Dež (Gheorghe Gheorghiu Dej, 1901–1965), sekretar Rumunske radničke partije od 1944. do 1965. i predsednik NR Rumunije od 1961. do 1965. (Prim. prev.)

plamen sveće ili mirni plamen gasne lampe. Crvenkasto titranje žara iz peći. Plamen pod kazanom u kome se kuvao pekmez. Ili onaj pod pocrnelim kazanom u kome je vrila smola za kartone za pokrivanje krovova, ili se topila mast za domaći sapun. Plamen koji je gutao izgorelo lišće u proleće. Noći su tada bile duže i bogatije, svetla je bilo manje, a senke su bile življe. U igri senki projektovanih na zidu, mnoge aveti izgledale su stvarne. Vatra je bila živo biće, sedela je pokraj nas za stolom, mešala se sa senkama iza leđa, izduživala nam je lica i produbljivala pogled. Mnoge priče sa onih umanjjenih zidova prepričavale su se same. Trebalo ih je samo osluškiivati. Zbog toga je moje detinjstvo bilo slobodnije i bogatije. Čak je i mrtvima tada bilo bolje.

Moji ostali sadruzi u detinjstvu bili su mirisi. Od svih čula, miris je najispunjeniji sećanjima. Dovoljno je da otvoriš vrata kroz koja se probija poznat miris i svi događaji u vezi sa tim doživljajem vraćaju se u sećanje. Čitav život mogao bi biti ispisan njegovim aromama. Na isti način moglo bi biti ispričano i moje detinjstvo.

Iznad svega, miris toplog testa. Ako bi trebalo da sabijem čitavo detinjstvo u jedan oblik materije, rekao bih „testo“. Naime, mislim na toplo testo iz bakine činije. Raslo bi od večeri do jutra, poput živog bića. Bio sam oduševljen i toliko povezan sa životom koji raste u njemu, da sam bio ubeđen da ga boli svaki pokret ruku koje ga mese. Smirivao bih se tek kada bih video baku Aršaluis kako ga rasteže i miluje sve dok se ne pretvori u tanke listove. Žene bi širile čiste čaršave na krevete i stolove na koje su ređale tanke listove testa za baklavu.

Tada bismo svi zajedno spavali sklupčani na klupicama. Listove nismo smeli da pomeramo nikakvim pokretom niti zvukom. Prolazili smo pored njih veoma pažljivo, šapućući.

S vremena na vreme baka bi se probudila i pod svetlošću petrolejke premazivala bi ih uljem pomešanim sa jajetom. Ujutro bi ih, osušene poput zemljanih tanjira i šušketave poput prošlogodišnjeg sena, poređala jedne preko drugih. Između njih bi se tiskalo samleveno jezgro oraha, a odozgo bi se prelivao topli sirup. Krajevi su se sekli, kako bi kore dobile oblik plehova koji su se polako rumenili u peći. Nede-ljom bi u vreme ručka deda Garabet sekao baklave dugim nožem i delio svima jednake komade.

Isti nož korišćen je za sečenje suve teletine, koju smo, po turskom, zvali *pastrma*. Meso bi se kačilo o strehu kuće da ga osuši vetar i osladi svetlost. „Od svega“, govorio je deda, „najsladi je ukus vetra. Treba samo da znaš kako da gaпустиš da prodre u hranu.“ Suvo meso se potapa u pastu koja se zove *cemen* i koja stiže direktno iz Jerevana. Deda uzima nož i seče prvi komad. Izlazim u dvorište i gledam kroz tanko crvenkasto meso. „Ne vidi se mesec“, konstatujem. A deda kaže: „Nije dobro.“ Oštri nož o ovlaženi kamen i seče drugo parče. Tanko meso, ispresecano zracima mesečine, dobija žućkastu nijansu. „Sada se vidi“, kažem. „Odlično“, konstatuje deda. „Svetlost i vetar su najukusniji kada se spoje. Tada je voće zrelo, a meso se seče baš kako treba.“

Miris voća ispunjava čitavu kuću. Naročito za Novu godinu, kada kod Jermena još uvek traje božićni post i kada se u lončićima kuva *anuş-abur*, što u prevodu znači „slatka supa“. To je neka vrsta koljiva, samo što se u kuvano žito dodaje raznorazno voće: smokve, urme, suvo grožđe, orasi, narandže. Odozgo se posipa cimet u prahu.

A zatim, miris skrovitih mesta. Skriveni kutovi, senovita mesta oko nas, mesta koja se otvaraju retko... i povrh svega, sva ona zabranjena mesta! Bez takvih mesta, privlačnih za istraživanje, detinjstvo gubi čar. Samo ono što je skriveno

zaista вреди videti. Miris skrovitih mesta meša se sa tišinom koja i sama ima sopstvene mirise. U prvom redu, ormari u kojima se nalaze savijeni jorgani i posteljina. U bakinom ormaru nalaze se samo teške stvari, poput kaputa koji mirišu na naftalin. Neki od njih pripadali su čak i mojoj prabaki, Hegini Terezjan. Od pradedinih stvari ništa nije moglo da se sačuva. Sve je ostalo u jednoj ulici u Konstantinopolju, odakle se video zalazak sunca nad Bosforom. Bežali su jedne noći samo sa odećom na sebi i s nešto, na brzinu pokupljenih stvari u zavežljaju, koje bi se mogle lako prodati. Govorkalo se da je u luci Pera* brod koji prevozi izbegle Jermene. Kada se popeo na mol, usred preplašene i zbijene gomile, moj pradede je pao na kolena, a onda se srušio licem prema tlu, držeći za ruke one dve devojčice. Okrenuli su ga, zatvorili oči i otkleštili ruke. Obavili su bdenje, našavši ko zna gde komadić sveće. Nije bio jedini koji je ispustio dušu u gunguli i grozoti tog doba. Pre nego što su stigli u Konstancu, kapetan je naredio da se svi preminuli bace u more. Tako je Crno more postalo pokretna grobnica mog pradede, Bagdasara Terzjana.

Tu je, zatim, bio i ormar sa knjigama. Deda Garabet poznavao je sva pisma: latinicu, ćirilicu, grčko pismo i arabicu. „Da ne bih pogrešio“, govorio je. „Pismo je početak, zbog toga se i zove alfabet. Možeš početi odakle god hoćeš, pod uslovom da si u stanju da razmrši početak.“ Moj deda je umeo da razmrši početke, ali je mrsio završetke. Na samrtinom odru, sva deca su pozvana da dođu, da ga vide. Nismo razumeli šta govori. Delovao je smireno i govorio je mudro. Ali nisam uspeo da shvatim šta. Na kraju mi je tata objasnio da je deda pomešao jezike: persijski, arapski, turski, ruski i

* Pera, na *turskom* – druga strana; u srednjovekovnom razdoblju naziv severnog dela Istanbula na evropskoj strani, danas Bejoglu. (Prim. prev.)

jermenski. Svi poznati pojmovi iz detinjstva i mladosti oživeli su u njemu. Baš kao kada žuriš nekuda, pa kupiš stvari koje ti padnu pod ruku, tako je i on, pre nego što će poći sa ovog sveta, nasumice kupio reči.

Isto je bilo i sa knjigama. Bilo je knjiga na turskom, sa starim orijentalnim karakterima, slikarskih udžbenika na engleskom i starih Larusovih izdanja. Deda je često prelistavao jednu izuzetnu knjigu o ćilimima na nemačkom. „Naši ćilimi su“, govorio mi je, „kao Biblija. Sve možeš da pronađeš u njima, od početka do danas.“ Obojica smo tražili prikaze sveta. „Ovde je Božje oko“, pogađao sam i deda Garabet bi potvrđivao. „A ovo je anđeo.“ „Nije anđeo. To je starac, trebalo bi da je arhanđel. Možda Rafail, on je najstariji od svih.“ Želeo sam da mu ispričam o starom anđelu iz dvorišta koji leti miriše na jod, a zimi pere bose noge u snegu. Shvatio sam da ljudi koji nisu mogli da prožive detinjstvo bez straha, nisu imali priliku da sretnu stare anđele... Deda bi stigao do stranice na koju je bio posebno ponosan: do ćilima koji je sam izatkao. Taj ćilim bio je prostrt u našoj, dečjoj sobi, a sada je u sobi moje devojčice, Armine. „Važno je“, govorio je deda, „da iznad glave imaš dobar krov, a pod nogama debeo ćilim.“ Naš persijski ćilim bio je gust, ručno rađen, s mnogo čvorova. „Ćilim treba da bude debeo toliko“, objašnjavao je deda, „da kada ga urolaš, bude poput stabla drveta.“ Naš ćilim je prošao kroz istoriju i to ne makar kako. Avgusta 1944, u grad Foškani ušle su sovjetske trupe. Tri oficira su bila smeštena u našoj kući. Pili su čitave noći i opili se kao letve. Moj deda i njegov kum, Sahag Šejtanjan, muž moje tetke Armenuhi, ostali su budni sve do zore, skaćući svaki put kada bi neko od Rusa bacio pikavac na ćilim. Između udaraca i psovki, Garabet i Sahag su sakupili sve pikavce. Do danas su ostale vidljive tek dve-tri fleke. Deda je prihvatio

Kantovu viziju sveta: krov nad glavom, oltar pred očima i meki ćilim pod nogama.

Nisam mogao da pročitam sve knjige iz kuće, ali sam ih prepoznavao po mirisu. Deda Garabet me je naučio da ih tako raspoznam. Dobra knjiga miriše na određen način. Čvrsto uvezana u svoje kožne korice ima skoro ljudski miris. Ponekad se izgubim u knjižarama i shvatam da njušim knjige. „Kao da sam slep“, govorio sam. „Pa šta“, slegnuo bi ramenima deda Garabet. „Od čega god da si sačinjen, oči su najmanje tvoje. Svetlost je kao ptica koja stavlja svoja jaja u tuđe gnezdo.“

Knjige sam najpre spoznao dodirujući ih i mirišući. Nisam bio jedini. Među stranicama sam video jednu crvenkastu bubu. „Nemoj da je ubiješ“, zaustavio me je deda. „To je knjiški moljac. Svaki stvor treba da ima sopstveni život. I knjiga je svet za sebe. Životi su predodređeni da se hrane gresima i pogreškama sveta. Tako i ovaj moljac: ispravlja greške u knjigama.“ Dugo vremena mu nisam verovao. Sada sam, eto, pripovedač upravo ja, svojevrstan pisac koji želi da ispravi pogreške vremena. Tako sam i ja postao knjiški moljac.

A zatim, bio je tu još jedan miris koji je odveo moje detinjstvo dalje, među mirise Orijenta: reč je o mirisu kafe. Ovu majstoriju su moji doneli iz rodne Anadolije. Pripremali su kafu nekako prirodno, baš kao što majstor po ukusu može da proceni da li je glina dobra ili nije dobra za oblikovanje. Pravili su je otmeno, ne obazirajući se na one koji kafu piju a pri tome joj ne znaju svrhu.

Pre svega, moji baka i deda nisu kupovali prženu kafu, ili – ne daj Bože – samlevenu. Imali smo bakarno lonče, već potamnelo od mnogobrojnog prženja. Na poklopcu je bio poseban mehanizam koji se pokretao pomoću ručice, nakon čega su se zrna kafe ravnomerno pržila. Ova operacija na

tihoj vatri trajala je oko sat. Sve što smo mi, deca, dobijali, bila su pržena zrna. Sisali smo ih kao bombone i, kada bi se ukus izgubio, drobili smo ih zubima i žvakali.

Usledilo bi mlevenje. U snobovskim kolekcijama i danas se mogu videti takvi mlinovi: cilindrični, zašiljenog vrha, pozlaćeni i ispisani arabeskama. Danas su ti mlinovi ostavljeni sa strane, zajedno sa drugim predmetima koji su postali beskorisni, kao što su samovari ili pegle na paru. U vreme mog detinjstva, mlin je bio član porodice. Mlevenje je dugo trajalo. Stari bi se okupljali u dvorištu. Baka bi stavila meke jastuke na drvene klupe sa rukohvatima od kovanog gvožđa. Kafu su mleli redom, brojeći u sebi do sto. Onaj ko bi mleo, ne bi se uključivao u razgovor, da ne pobrka brojanje. Ako bi se ipak uključio, to bi značilo da se radi o nečemu ozbiljnom. Kao da ih sad vidim pod kajsijom u dvorištu: deda Garabet Vozganjan, odmeren, pogleda uprtog u svet, pa Sahag Šejtanjan, njegov kum, živahan i raspoložen za svađu, Anton Merzjan, obućar, koji je stalno pričao istu priču o tome kako je oteo suprugu Zaruhi od njenih roditelja iz Pančija. Dvadeset kilometara dug put do Foškanija, pređen na konju pre oko četrdeset godina, dobijao je za pripovedača veličinu bekstva iz Egipta. Svaki put bi je nakitio, jer Zaruhi, gluva kao top, nije mogla da mu se suprotstavi. Bio je tu i Krikor Minasjan, drugi obućar iz Velike ulice, s kojim je Anton Merzjan bio u večitom rivalstvu. Na kraju, Ohanes Krikorjan i Aršag, riđi čovek, zvonar u jermenskoj crkvi, lovac na ptice. I oko njih, njihove punačke žene, koje su držale ruke u krilu i mirisale na kolonjsku vodu. Bile su tu moja baka Aršaluis, njena sestra Armenuhi, zatim Parancem, Zaruhi, Satenig.

Mlevenje je trajalo otprilike hiljadu i petsto obrtaja. Mlin je trebalo da se ugreje toliko da ga na kraju više ne možeš držati u rukama, govorio je deda. Sve dok se kafa ne usitni

kao pesak, dodao bi. Ali to samo kada Sahag Šejtanjan nije bio prisutan. On nije voleo pesak.

Ponekad sam i ja dobijao mlin da okrećem ručicu. Mesing bi se ugrejao i kroz otvore bi se širio miris kafe. S vremena na vreme, deda bi među prstima stiskao malo kafe, njušeći je, baš kao što detektivi njuše kada procenjuju zaplenjene narkotike. Deda je često tražio da se obrne još jedan krug, iako bi se ostali bunili, kako bi mirišljavi prah bio što je moguće finiji.

Usledilo bi kuvanje kafe. Ibrik je pao i vrh mu je bio ulupan. „Para treba da se zgusne i da zviždi“, govorio je deda. „Što se para više zgusne to je kafa boljeg ukusa.“ S vremena na vreme, sadržaj bi se promešao. Postojala je caka i ovde: ibrik stoji na vatri sve dok navedena tekućina ne počne da vri. Zatim bi se kajmak skidao kašičicom i stavljao u jednu od šolja. A onda bi se ibrik vraćao na vatru. I opet, sve dok kafa ne bi provrila onoliko puta koliko ima pripremljenih šolja. Voleo sam da budem pored dede dok kuva kafu. Bio je spretan i mudar. Tada mi je govorio najneobičnije stvari. „Dok kuvaš kafu“, rekao bi, „možeš da kažeš sve ono što ti prolazi kroz glavu. Sve se oprašta. Ljudi koji se okupljaju oko kafe nemaju pravo da se svađaju. Na kraju krajeva, i to je njihova stvar.“ Ovo je bio njegov trenutak slobode. Tada je ličio na mog starog anđela.

A sada o šoljama. Poput mnogih drugih zaboravljenih običaja, nestao je i ovaj običaj ispijanja kafe. Danas se pije iz svih vrsta šolja, ponekad čak i iz velikih čaša za vodu. Pije se nes, koji ne ostavlja ni talog, a kamoli da ima kajmak. „Kajmak“, objašnjavao je deda, „promešan kašičicom, jeste pečat kafe.“ Stolice više nisu meke niti su poredane ukrug, spremne za ćaskanje. Ljudi piju kafu rano izjutra, još uvek sanjivi i neraspoloženi za priču. A za mnoge, kafa je samo izgovor da zapale cigaretu.

Šoljice za kafu su bile male. Ibrik se na turskom nazivao *džezva* a šoljice *fildžan*. Svi instrumenti nosili su turska imena, pa su čak i kafu ponekad nazivali na turskom, *khaiſe*. Verovatno su se baki i dedi, kada su videli ove starinske stvari koje su poticale još iz doba njihovih starih sa obala Bosfora ili Eufrata, mešale reči i sećanja.

Stari iz mog detinjstva pili su kafu oko šest posle podne. Ceremonija pripreme već je upućivala na lagani razgovor. Napravili bi malo mesta između jastuka. Pili su kafu bez žurbe, srčući bučno i mljackajući zadovoljno. Bilo je trenutaka kada se, uprkos potucanju, krvavih sećanja i protoka vremena, svet činio nepromenjen i utihnuo, a duše pomirene.

Deda je uzimao violinu i svirao, sve dok se soc ne bi osušio u šoljicama, stvarajući raznovrsne zamršene puteve. Baka nije gledala u šoljicu, zbog čega je deda govorio da sve ono što je zacrtano mora i da se desi. Ali nevolje su svakako deo ovog sveta, baš kao i trava ili kiša. Čak i ako pokušaš da zaobiđeš predodređene nevolje, one se ipak dogode, samo što ih prebacuješ na tuđa pleća. I onda, pored sveg trpljenja, zbog čega uzimati još jedan greh na dušu?

Sada bi trebalo da ispričam nešto i o dedi s majčine strane, o Setraku Melikjanu. Bio je to dobar i veseo čovek. Onoliko koliko mu je život dobra dao. Uzeo mu je upravo onoliko koliko je po svim procenama života bilo dobro uzeto. Čak i ako mu je uzeo više nego što mu je dao, ko će o tome još voditi računa? Slegao bi ramenima, lupnuo dlanom o dlan i unapred se smejao. Kao i Eshil na bojnopolju kod Salamine. To je bila njegova filozofija – iznad vremena i ljudi. A inače, samo onda kada bi se suočio sa svojim sećanjima, gubio bi razum.

Mamina porodica bila je poreklom iz Persije. Prvi identifikovani predak bio je nekakav princ koji je vladao

teritorijom istočno od jezera Urmija na današnjoj teritoriji Tabriza. Nazivali su ga Melik, što na persijskom znači „princ“. Odatle i potiče prezime mamine porodice: Melikjan, odnosno Melikovi.

Princ Melik se borio protiv Turaka sve dok, shvativši da je to bitka bez mogućeg rešenja, nije pokupio svoju porodicu i imovinu i pobegao na sever, u planine Karabaha. I ponovo, pod pritiskom osvajača, bežao je i nastanio se na planinskim obroncima u blizini Erzuruma. Ova priča stara je preko tri stotine godina. Melik je imao sedam sinova. Zajedno sa svojim porodicama, osnovali su naselje Zakar.

Deda Setrak igrao se sa mnom. Vezivali smo čvorove na kanapu i brojali ih. Ponekad sam zamišljao da je taj kanap debelo uže okačeno o zvono. Mogao je da ga ljuljuška vetar ili ruka nekog usamljenog putnika. Tada bi zvono zazvonilo. Tako sam oduvek zamišljao zvono, kao najverniji glas sopstvenog porekla. Svaki čvor, stegnut kao pesnica, bio je neko od mojih predaka. U stvari, uže je bilo venac sabijenih pesnica. Zatim sam sa svojim dedom Setrakom osmislio letopis. U njemu je prvi bio Melik. Čvor najbliži zvonu. Toliko blizu da zvono ponekad zvuči kao konj u galopu. Sledeći je bio moj čukunčukundeda Hačiadur. Čovek gord i bogat, došao je u Konstantinopolj na konju. Svi trgovci su ga poznavali i pozivali kod sebe. Deda je pričao o srebrnom servisu za čaj sa pozlaćenim drškama koji je koristilo tri generacije, kao i o začuđenim pogledima trgovaca kada su videli da jedan jedini čovek može da ima toliko veliko blago. Inače, čukundeda Hačiadur bio je umeren čovek. Iako su bili plemenitog porekla, porodica Melikovih se zadovoljavala teškim životom pastira.

Moj praded, David Melikjan bio je učen čovek. Pohađao je školu u Konstantinopolju, u koledžu Robert. Pisao je

poeziju i imao toliko lep rukopis da su kod njega dolazili ljudi iz okolnih sela, pa čak i iz Erzuruma da bi im pisao ugovore. David Melikjan bio je upravnik naselja, ono što bi danas bio gradonačelnik. Kada su došli janičari, u proleće 1915, odveli su ga u jednu nedovršenu kuću koja je tek imala zidove, i ubili ga. Kamenovali su ga. Tako su ubijani čelni Jermeni i u drugim mestima. Upravo zbog toga naši stari govorili su o krovu a ne toliko o nebu, kada bi govorili o stranama sveta. Dete bez roditelja je kao kuća bez krova. Ništa nije gore od nepokrivene kuće jer u nju tako može da uđe smrt.

Deda Setrak nije znao tačnu godinu svog rođenja. Sećao se samo da se rodio u vreme žetve i to mu se činilo dovoljnim. Kasnije, kada su godine počele više da mu znače, govorio je da se rodio na početku veka. Bilo je lakše brojati.

Bilo ih je petoro dece: dva dečaka i tri sestre. Makruhi, najstarija, udala se u Erzurumu. Zatim Harutiun, Maro, deda i najmlađa, Satenig. Makruhi je stradala tokom masakra. Turski vojnici su se povukli jedne noći pustivši kurdske bande da opljačkaju konvoj izbeglica na putu za Alep. Makruhi i njen muž su zaklani. O njihovoj bebi nije se više ništa znalo.

Melikovi su odbili da se pridruže konvojima na putu za Deir ez-Zor, a kada su vojnici opkolili selo, pokupili su Maro zajedno sa drugim devojkama. Jedne noći uspela je da pobege, i pre nego što su je njeni čuvari uhvatili za haljinu, bacila se sa stene u vode Eufrata. U znak sećanja na nju, deda je svoju najstariju kćer krstio istim imenom, Maro.

Deda je bio u Erzurumu kod nekih rođaka, zajedno sa svojom bakom, Hačijadurovom suprugom. Kada su se vratili, videli su spaljeno selo. A Harutiun, stariji brat, izašao im je u susret, pričajući im kakve grozote su se tu dešavale. Njihova baka ih je nagovarala da beže, ona je bila prestara da ide s njima. Sakrili su se u šumi. Ali pošto su se nevešto

sakrili, uhvatili su ih. Ovaj deo deda je ispričao samo jednom u životu. Događaj nam je poznat preko brata Khorena, koji je za njega slučajno saznao i pričao dalje. Dakle, kapetan janičara ih je postrojio ispred sebe i naredio im da kleknu. Isukao je sablju i ubio Harutiuna, starijeg brata. Na jermenskom, Harutiun znači vaskrsenje. Možda jednom, ko zna...

Onda se približio onome koji će biti moj deda. Dečak je plakao, pogleda uprtog u zemlju. Janičar ga je vukao za kosu, sve dok ga nije primorao da ga pogleda u lice. „Upamti dobro!“, naredi kapetan, nateravši ga da pogleda prema selu koje je gorelo u podnožju brda i bratovljev leš. „Znaš li kako se zovem?“ Očima punim suza, deda je dao znak da ne zna. Kapetan je izgovorio ime i naterao ga da ponavlja. A onda je dodao: „Ti ćeš živeti! Dovoljno si odrastao da shvatiš. Ispričaj svojima ko sam ja i šta sam ti uradio, tebi i tvoji-ma!“ Deda nije mogao da veruje da će ostati živ. Tek pošto ga je šutnuo nekoliko puta, kao nekog uličnog psa, udaljio se, isprva nepoverljivo, a onda je pojurio svojim drhtavim, ali brzim dečaćkim nogama. Tom kapetanu osvetio se na jedini moguć način. Nije ga zaboravio, ali nikada nije naglas izgovorio njegovo ime.

Nije se čulo da je iz njihovog sela iko preživeo osim njegove mlađe sestre, Satenig, koju je godinama tražio nakon što je postao trgovac u Krajovi i mogao da plati traganje po sirotištima stranih crkvenih bratstava. Posle mnogo godina primio je odgovor iz jednog sirotišta za devojke, baš iz Alepa. Poslao je novac za nju i za pratnju. U luci u Konstanci, kako bi se uverili da je on njen brat, i da bi mogli da je njemu povere, pratioci su ga udaljili i zahtevali da navede redom imena baba i deda, roditelja i braće. To je ličilo na pomen. Svi mrtvi u jednom planinskom naselju pored Erzuruma. Shvativši da njih dvoje oplakuju iste mrtve, pratioci su mu je predali. Satenig

se kasnije udala za jednog trgovca iz Braile. Nakon rata otišla je u Ameriku i tamo umrla. Znam je samo sa fotografija.

Deda se krio kako je znao i umeo. Neki Turci, pristojni ljudi koji su poznavali njegovog oca, smestili su ga u štalu, zajedno sa životinjama i izlečili ga od tifusa. Razboleo se na putu, jer je jeo šta dohvati, poput zveri, spavao je pod vedrim nebom, smrjavajući se. Kada se malo oporavio, Turci su mu dali hranu za put i fes za glavu, kako ga ne bi usput zagledali. Deda je krenuo na jug, ka Mojsijevoj planini, prema Musa Dagu, što je njen naziv na turskom. Čuo je da tamo dolaze francuski brodovi po izbegle Jermene. Hodao je noću, zaobilazeći drumove. Klonio se kurdskih bandi koje su galopirale, kao i pravaca s konvojima deportovanih ljudi, koje su terali ka pustinjama Mesopotamije. I opet je brat Khoren pričao kako je deda sedeo i plakao sa fesom u krilu, posmatrajući vode Eufrata po kojima su plutali leševi, otežali i u boji rđe, poput upletenih repova, kakve su sigurno bile, u pradavna vremena, i vode Vavilona. „Nisi bacio fes?“, pitao sam pošto mi je baka Sofija ispričala priču o plaču sa Eufrata. „Zašto?“, pitao me je deda. „Dobio sam ga od čovečnih Turaka, a i branio me je od sunca. Stavio sam ga na glavu i išao dalje. Šta da kažem? Trebalo je živeti.“ A onda, deda se ubo i pokazao mi kap krvi. „Ajda da te vidim, možeš li i ti to?“ Bilo me je strah, ali i sramota zbog straha. Dopustio sam mu zatvorivši oči da me ubode, pa sam stegao prst da me ne bi boleo. Tada se pojavila moja kap krvi. „Ja sam star a ti si dete. A vidiš, krv je podjednako živa i kod tebe i kod mene. To je želja za životom.“ Deda je ponekad umeo da začini sećanja i zato je neobično govorio o krvi. Bio je filozof krvi. „Krv je nepokornija od mesa“, govorio je. „Zbog toga se kaže zov krvi ili krvno prokletstvo.“ Ili: „Kada se krv umori, uzmeš štap. Inače, krv je kao štap iznutra. Svaki čovek se oslanja na sopstvenu

krv.“ Drugom prilikom bi rekao: „Krv se vraća stalno, poput zveri vlažne njuške i ujeda te. Nikada se ne zasiti. Ne daj bože da se zasiti.“ Ponekad bi mi rekao: „Ne zaboravi, tvoja krv je poput sablje koja se zariva u zemlju.“ Verovatno je deo njega zauvek ostao na obalama Eufrata i nastavio da priča sa krvavim vodama. Ljudi često razgovaraju sa svojim mislima. Moj deda Setrak razgovarao je sa sopstvenom krvlju.

Prekasno je stigao podno planine Musa Dag. Borbe su utihnule a brodovi koji su spasavali poslednje borce sa planina odavno su otišli. I tada je moj deda okrenuo lice od mora i ponovo se okrenuo Severu, ka Rusiji. Bio je to dug put: Jerevan, Tiflis, Rostov na Donu.

Išao je ka Evropi. To je bio porodični običaj da mladi, kao nekada Petar Veliki, putuju u Evropu, da nauče zanat, da nauče kako da se ponašaju i da razgovaraju na evropski način. Zatim bi se vraćali kući i ženili. Tako je uspeo da izbegne pokolj svoje starije braće iz porodice Melikovih: Oskjan, Artur, Melkon, Kalus, Nšan i Khoren. Iz pisama koja su se čitala u periodu mira, nedeljom u crkvi u selu Zakar, moj deda je saznao da su oni stigli u Rumuniju. I on je išao tamo, ka Istoku. U međuvremenu, okolni svet se promenio. Viđao je vojnike bez epoleta kako vuku svoja osakaćena tela. Bile su to usamljene grupe koje bi se razbežale kada bi čule topot konja carske policije. Bližila se Ruska revolucija.

Između konvoja vojnika, trgovačkih kola i bandi prosjaka, deda Setrak stigao je u Odesu. Tamo se zaposlio kod jednog berberina Jermenina koji ga je uzeo za šegrta, s namerom da mu ostavi radnju i da ga oženi svojom kćerkom. Dedu je čistio odsečenu kosu i prao peškire. Jednog dana došao je mladi konjanik, vezao konja za vrata i ušao u radnju. Kada je deda prišao da mu stavi peškir, pogledi su im se sreli u ogledalu. Postoje stvari koje život namesti tako da i samog

sebe iznenadi. Taj mladić bio je upravo brat Khoren, koga su ostala braća poslala da pokuša da nađe rođake. Khoren nije sačekao brijanje. Strgao je peškir, uzeo dedu za ruke i rekao: „Jedan Melikin ne može da bude ničiji sluga!“ Stavio ga je na konja pa su krenuli nazad, prema Krajovi. Usput, prekidajući priču jecajima, deda mu je rekao da više nema smisla da nastave put ka Istoku, jer su ostali Melikini mrtvi. Čak i Satenig, reče, ne sluteći da je u međuvremenu došlo do susreta u luci Konstanca. Tada je, jedan jedini put u životu, ispričao o smrti najstarijeg brata, Harutiuna.

Braća su udružila sredstva i pomogla mu da otvori prodavnicu kolonijalne robe. Deda je svojim radom kasnije razvio lanac prodavnica. Sagrađio je dve kuće. Na fotografijama je lepo obučen, nosi slamnati šešir, sat na lancu i leptir-mašnu. Svojom vedrinom uspeo je da prevaziđe čudi istorije. Pošto je bio apatrid s Nansenovim pasošem* liberali su mu, teškom mukom, dali odobrenje za trgovanje. Neki legionari** mislili su da je Jevrejin, i tokom pobune malo je falilo da mu zapale

* Pasoš namenjen izbeglicama nazvan po dr Fritjofu Nansenu, prvom međunarodnom službeniku kome je povereno staranje o izbeglicama; godine 1921. Savet Društva naroda imenovao je Nansena za visokog komesara sa zadatkom da predloži mere u vezi sa ruskim izbeglicama u Evropi. On je predložio specijalne putne isprave za izbeglice. U početku, Nansenov pasoš prihvatile su 54 zemlje za ruske izbeglice, potom 1924. godine 38 zemalja za jermenske izbeglice, da bi 1933. godine Društvo naroda Konvencijom potvrdilo Nansenov pasoš i za nemačke izbeglice. (Prim. prev.)

** Posle abdikacije Karola II Rumunskog uspostavljena je nacional-legionarska država na čelu sa generalom Jonom Antoneskuom, koji je vlast delio sa Gvozdenom gardom. Tenzije između njih dovele su do „legionarske revolucije“, koja je ubrzo slomljena, nakon čega je Antonesku zaveo vojnu diktaturu i uspostavio savezništvo sa Trećim rajhom. Rumunija je 1941. ušla u rat protiv Sovjetskog Saveza na strani sila Osovine. (Prim. prev.)

prodavnice. Komunisti su mu sve uzeli i jedva se spasao zatvora. Srećom, u vreme Nemaca besplatno je slao hleb sovjetskim zarobljenicima, među kojima je bilo i nekoliko Jermena. Kada je Crvena armija okupirala Krajovu, jedan oficir, bivši nemački zarobljenik, setio ga se i tako se spasao zatvora. Jedva je dogurao do penzije radeći kao noćni čuvar u gimnaziji „Braća Buzešti“ i druge slične poslove tek da ne umre od gladi. On nikoga nije krivio i polako se pomirio sa sudbinom koja mu je dodeljena. Bio je živahan i mudar starac, nikome nije naneo zla i oprostio je svima koji su njemu naneli zlo.

Tokom poslednjih godina u Krajovi vodio je vrlo jednostavan život. Izjutra bih mu pravio društvo u parku blizu crkve Svetog Dimitrija. Igrali su tablič učetvoro. Jedan od partnera bio je gos'n Pukovnik čije ime nikada nisam saznao. Gosn Pukovnik je dolazio elegantno odeven, noseći štap sa srebrnim drškom. Kao legionar, prilično je odrobijao. Druga dvojica, ogromnih usta, odeveni u pretesnu odeću, bili su drugovi, Botranka i Butnaru. Botranka je bio penzionisani predstavnik narodne skupštine. Bio je među onima koji su, nekada davno, planirali hapšenje moga dede. A sada su, svi zajedno, komunista, legionar, trgovac i proleter, igrali tablice, razgovarali o lekovima i o vremenu. To je bio njihov način da se, nakon mnogo godina, pomire s istorijom. Tablič je bio njihov Potsdamski sporazum.*

* Konferencija održana od 17. jula do 2. avgusta 1945; učesnici su bili američki predsednik H. Truman, sovjetski vođa J. V. Staljin i britanski premijer V. Čerčil. Tema sastanka bila je sudbina poražene Nemačke. Potsdamski sporazum predviđao je iskorenjivanje nemačkog nacizma i militarizma, podvrgavanje industrijske proizvodnje savezničkoj kontroli, preobražavanje nemačke uprave i politike u miroljubivu i demokratsku državu, sprovođenje korenite denacifikacije i kažnjavanje ratnih zločinaca, kao i vraćanje otetih teritorija susedima. Doneta je i deklaracija, 26. jula, kojom je Japanu dat ultimatum za kapitulaciju. (Prim. prev.)

Ostalo vreme, naročito tokom hladnih zimskih dana, moj deda po majci, Setrak Melikin, razgovarao je sa ljudima. U šest izjutra slušao je vesti na Radio Bukureštu. U jedanaest bi slušao Radio Moskvu na rumunskom. Pre ručka, kada bi uspeo da uhvati – Radio Tiranu. Ova radio-stanica ga je najviše zabavljala. Oko pola dva slušao bi Glas Amerike na rumunskom, a posle i Radio Slobodna Evropa na jermenskom. Poslepodne bi slušao Emila Đorđeskua na Slobodnoj Evropi u emisiji „Rumunske aktuelnosti“. Na kraju, oko sedam uveče, ponovo bi slušao Glas Amerike, a kasnije i vesti na Bi-Bi-Siju. Posle deset uveče, polusnen, dok bi srkao čaj od lipe, slušao bi „Prikaz dana“ na Radio Bukureštu. Okrenuo bi se i rekao: „Vidiš? Sve je laž!“ Onda bi se smejao, pljeskajući rukama. Krvavoj, mučnoj i dušmanskoj istoriji. Smejao se.

Bio je veoma zdrav čovek. Nikoga nije ni najmanje opterećivao svojim bolestima. Umro je od zime one užasne 1985. Plin je jedva tinjao. Verovatno zbog hladnoće, krv, njegova verna prijateljica, nije više mogla da teče. Bio sam dovoljno pribran da uzmem iz njegovog džepa brojanicu od maslinovih koštica i da ih od onda držim u džepu na grudima. Kada smo ga spustili u kovčeg, bio je lak kao pero.

SLUČAJNA PESMA. Moje dede, Garabet Vozganjan i Setrak Melikjan tokom života naučili su koliko je teško umreti u zemlji iz koje si ponikao. Stari Jermeni iz mog detinjstva nisu imali nijedan grob kraj čijeg uzglavlja bi mogli stati da oplaću svoje roditelje. Nosili su grobove sa sobom, gde god da su lutali, baš kao što Jevreji danas čine: rašire svoj kivot i oko njega načine hram. Baš tako, kad god imaju priliku, sa svojih pleća skidaju svoje grobove i tamo podižu kuće.

Često osećam da su tamo, na nebu. Moj deda Garabet Vozganjan, taktičan i odmeren. Moj deda Setrak Melikjan

smeši se i prebira zrna brojanice među prstima. Igraju *ghiul-bahar*. „Kockice treba dobro promešati u rukama kako bi znale šta hoćeš od njih“, govorio je deda Garabet. Pod uslovom da najpre ti znaš šta hoćeš. „Eto ti sad!“, radovao bi se. „Jedan-jedan!“ Deda Setrak se ne ljuti, smeje se i naginje preko ograde. „Ako je jedan-jedan, opet će da izbije rat. Vidi, tamo, tamo dalje.“ I zaista, odnekud, odozdo, videlo bi se kako izbija nekakav taman dim. Deda Setrak duva u pesnicu i baca, prateći pogledom kockice. „Šest-šest!“, smeje se i pljeska rukama. „Vidiš?“, kaže, pogleda uprtog nadole. „Pomrčina se rasula. Mir je.“ „Varaš“, buni se Garabet. „Sledeći put nateraću te da mešaš kockice u čaši.“ „Baš si me sad uplašio!“, smeje se deda Setrak. „Pet-četiri! Nema šanse. Vidi sad! Ljuti se. Tri-dva. E sada se baš ništa ne dešava. Nema nikakvih novosti!“ „Sačuvaj nas Bože novosti“, kaže deda Garabet. Setrak zagleda kockice. „Ma šta je sad ovo? Vidi, pojavili su se tvoj i moj lik!“ „Pomešao si ih“, kaže mudri Garabet. „Ovo su stare kockice, tuđe. Vрати ih.“ „Kome da ih dam? Samo smo nas dvojica tu!“ Deda Garabet sleže ramenima. „To je to! Kad na kockice padnu naša lica, gotovo je, nema smisla. Loše je skroz!“ I igraju dalje, uređujući svojim kockicama svet, ratove, rođenja, čuda, i naročito, kalvariju.

Prikaze vatre, mirisi detinjstva, stabla i utvare, štitili su me.

Pa ipak, vremena su bila burna. Ponekad su moj deda Garabet i naš komšija preko dvorišta, Sahag Šejtanjan, šaputali. Jednog dana u dvorište preko puta banuo je starac koga nismo poznavali. Zvao se Karol Špigel. Jedno vreme starac je izlazio samo u dvorište. Sedeo bi na klupici i gledao u prazno. A onda smo ga viđali kroz letve na ogradi – dolazio bi do kapije i posmatrao ulicu. Jednog jutra izašao je da počisti

trotoar od suvog lišća. A nakon nekoliko dana, ali po mraku, usudio se da pokuca i na našu kapiju.

Nisam znao šta je zatvor. Tek kasnije sam shvatio objašnjenje koje mi je dao deda a koje mi je tada zvučalo kao neka igra: „Zatvor je tamo gde je drugi svet izuzetno velik, a tvoj svet je izuzetno mali, najmanji.“

Karol Špigel je bio, što bi se reklo, kolaboracionista. Tokom rata radio je u opštini. Pošto je bio Nemač, radio je kao prevodilac. Inače, stacioniranje nemačkih trupa u gradu bilo je veoma dobro organizovano. Nemci su ostavljali građane na miru, nisu se napijali i nisu pravili buku. Potpuno drugačije je bilo kada su došli Sovjeti. Devojke su preko dana ostajale zaključane u kući, a krčmari su zaključavali piće.

Ali, sasvim suprotno je bilo kada je reč o bombardovanju. Rusko bombardovanje se lakše podnosilo. Od svih nevolja tokom rata, moji baka i deda naročito su se sećali zemljotresa iz 1940. a ne bombardovanja. „Kakve je bilo svrhe sakriti se?“, pitao se moj deda Garabet. „Kada su dolazili američki avioni, bili smo mirni. Oni su tražili nemačke kasarne kraj puteva. Bombardovali su ih s velikom preciznošću: s obe strane puta bi ih sravnili sa zemljom, a put je ostajao netaknut. A ni od Rusa nije bilo razloga plašiti se. Ne znam tačno šta su Rusi tražili, ali šta god da je to bilo, nikada nisu pogadali. Samo su jedne večeri pale dve bombe na našu mahal. Nijedna nije eksplodirala. Jedna se zabila u neko dvorište među povrće a druga je pala na kuću i probušila krov. Čovek je zakopao bombu i popravio krov.“

Deda je bio svedok oba rata. Nije se borio ali je posmatrao. Oni koji su se borili najmanje su shvatali.

Zbog toga je deda Garabet pričao o njima. U njegovim pričama, pobednici nisu uvek bili oni koje znamo iz knjiga. „Ne žuri“, govorio je. „Retko se dešava da je onaj za koga se

čini da je pobedio, zaista pobednik. Ali istorija ih je načinila pobeđenima, a ne pobednicima. Pobediti, na kraju krajeva, znači izaći iz istorije.“ Uzeo bi veliku knjigu. „Ovo je Vartan Mamigonjan. Ovde je opisana bitka iz 451. godine kod Avaraira koja se vodila između Jermena i Persijanaca. Naša vojska bila je potučena do poslednjeg vojnika. Persijanci su zadovoljno govorili kako je za taj dan dovoljno i nameravali su da se vrate i zauzmu čitavu jermensku kraljevinu. I šta se do kraja dogodilo? Persijanci se više nisu vratili, bili su prisiljeni da se odreknu svoje vere, i umesto da se i dalje klanjaju Suncu, prešli su u islam. A mi smo do danas ostali hrišćani. U stvari, pobedili su Vartan Mamigonjan i njegova potučena četa.“

A deda Setrak, tata moje mame, filozof krvi, često je govorio: „Krv je nepredvidivija od mesa. Pobjeda nije moć prosiapanja tuđe krvi – to je pre nebriga ili mržnja – već moć da propeš sopstvenu krv.“ I deda Setrak, koji je merio istoriju i njene pobednike kroz moć krvi, sedeo bi ruku skrštenih u krilu, kako bi krv kružila, ali i da bi se odmorio.

Upravo zbog toga, deda Garabet smatrao je da istoriju ne stvaraju generali već pesnici i da prave bitke ne treba tražiti ispod konjskih kopita. Ali, čak je i deda ostao u nedoumici i morao je da prihvati da nam pravila rata nisu do kraja poznata. Jer, nije samo on znao priču o bombi zakopanoj u dvorištu. Pronašla su je deca. Krišom su počeli da je otkopavaju. Postoji stvarnost kakvu vidimo i stvarnost ljudskog roda. I ne znajući, deca su doprinela da se ta dva sveta pomešaju. A gen rata, toliko dugo zakopan razneo se u vazduhu. Sergej, moj najstariji prijatelj, poginuo je na mestu eksplozije, a mali Tofan se jedva izvukao noseći na grudima do dana današnjeg tragove rata koji nije bio njegov... „Eto, vidiš, rat se nije završio.“ „Koji rat?“, upitah. „Pa, sve vreme reč je o

jednom ratu. Jedino što stalno izbija na različitim mestima, poput čireva. Što se više češeš, to se jače upali. Na kraju krajeva, istorija nije ništa drugo do dugotrajno češanje.“

Jednog dana došao je neki čovek obučen u kožno odelo i pitao dedu za Karola Špigela. Deda je malo govorio, više je slegao ramenima. Predveče je došao Karol Špigel i pitao ga za čoveka u kožnom odelu. Deda je opet slegnuo ramenima. Na ovaj način, nijednog nije otkrio. Uprkos svemu, nijedan nije insistirao. Stranac više nije dolazio kod nas a Karol Špigel je umro nekoliko dana kasnije. Na sahrani, pored gospođe Špigel, bili su samo moj deda Garabet i njegov kum, Sahag. Ostali nisu ni primetili da je nakon kratkog vremena gospođa Špigel počela da nosi haljine s cvetnim dezenom umesto crnih haljina, u kojima su je obično vidali od rata naovamo. Za njih, Karol Špigel nestao je s ovog sveta mnogo godina pre nego što je umro. Poput kiše koja kvasi kapke pre nego što počne da pada s neba.

U detinjstvu, živio sam u svetu šapata. O načinu šaputanja strogo se vodilo računa. Tek kasnije saznao sam da šapat ima i druga značenja, poput nežnosti ili molitve.

Bilo je stvari koje su se govorile bez straha, čak i preko ograde, kao na primer da je stigao kamion sa hlebom na kartice. Ponešto se izgovaralo samo kada je prozor zatvoren ili na klupi nasred dvorišta, ako niko ne prolazi ulicom. Čak i tada tihim glasom, kao da postoje neki prozori koje ne možeš zatvoriti ili prolaznici koje ne možeš videti.

Bilo bi jednostavnije da ljudi sede zbijeni jedni uz druge pognutih glava, kako ne bi morali toliko da se naprežu da ne propuste neku reč. „Izdaleka sve treba da deluje uobičajeno, objašnjavao je deda, kako bi mislili da ne pričaš ništa važno, da te nije briga, pa onda i nemaju nameru da te slušaju.

Odnosno, kako da ti kažem...“ I sedeli su na drvenim klupama, uspravnih leđa, uzdignutog čela i pričali. Nisu se naginjali jedni ka drugima kada bi govorili tiho. Čuli su šapat s neverovatnom preciznošću. Čak bi i Aršag, koji je zbog zvona bio malo tvrd na ušima, kada nije mogao da čita sa usana, tražio da mu se ponovi. Ali nikada prošaputane reči. Ove je, začudo, uvek čuo. Drugačije su vibrirale u vazduhu i osetio bi ih na koži, kao šišmiši.

Nisam smeo da pričam o mnogo čemu. A naročito, i to pod pretnjom, nikome nisam smeo da kažem, čak ni u vrtiću, niti nekom strancu, da se kod nas u kući ponekad govori šapatom. „Šta govoriš šapatom?“, pitao bih. „Čitam“, odgovarao bi deda Garabet. „Kako čitaš? Gde ti je knjiga?“ „Ne treba mi više. Znam je napamet.“ „Dobro, a kako se zove ta knjiga? Ko ju je napisao?“ „Možda ti, jednog lepog dana.“ I to je baš ono što upravo radim. I baš je tako i nazivam: *Knjiga šapata*.

Posetilac s kojim se u našoj kući govorilo šapatom bio je Hagop Džololjan Siruni. Nizak čovek s dva pramena kose pažljivo očešljana iznad ušiju. Kapci su mu se borali iza debelih naočara dok je pokušavao da fiksira lica koja je jedva naslućivao. Taj napor davao mu je živahan izgled naglašen rukama koje su se kretale u ritmu govora. Kada je čitao, naginjao bi se iznad teksta, skoro priljubivši oči uz stranicu. Posebno je voleo stare knjige pisane arabicom koje je deda uspeo da sačuva.

Siruni se pre nekoliko godina vratio iz Sibira. Deda mi je objasnio da je Sibir mesto sa puno snega, gde su životinje, zbog hladnoće i snega, bele. Stao sam ispred Sirunija sa svojom knjigom, *Fram, polarni medved*, i pokazujući mu ilustracije upitao ga da li je tamo gde je on bio isto tako lepo. „Čak i lepše“, odgovorio mi je Siruni. Začudio sam se kada je rekao da je video lovce ali da nije video medvede.

Sirunija i njegovu priču moja porodica je uvek izbegavala sa strahom. Dugo nakon toga, uz pomoć pisca Bedrosa Horasangjana, počeli smo da slažemo stvari na svoje mesto i da razumemo. Uključujući i činjenicu da su lovci o kojima mi je Siruni pričao, bili lovci na ljude.

Moje dede, Garabet i Setrak, bili su veoma dobri pripovedači. Oni sami nisu bili akteri u pričama koje su kazivali. Kao da i nisu živeli na ovom svetu. Bile su to priče bez pripovedača. Njihove reči širile su se po starim i nepoznatim prostranstvima, sabijajući se u glinene lonce. Nijedan nije pričao o sebi. Svaki je postajao ličnost u tuđoj priči i stalno je trebalo tragati kako bi se uhvatila nit priče. Zbog toga je priča Jermena iz mog detinjstva, priča bez kraja.

PA IPAK, PRIČA O SEBI. Dogodilo se to ovako. Moj deda Setrak jednom je seo, baš u trenutku kada je i mrak pao, u ležaljku ispod nadstrešnice od vinove loze u dvorištu kuće u Krajovi. Prebirao je brojanicu i ljuljuškao se, oslanjajući se na pete. Mumlao je. Moglo je to biti bilo šta, od molitve do proročanstva.

Moj deda Garabet zatvorio se u sobu i pevao. Bile su to čudne pesme na turskom ili arapskom, kakve i sada pevaju derviši u pustinji. Mumlanje dede Setraka i pevušenje dede Garabeta bilo je neprekidno. Kao da su udisali drugačiji vazduh. Bilo je besmisleno zvati ih u tim trenucima ili im pokucati na vrata. Niti bi odgovorili niti bi otvarali.

U međuvremenu, rat se završio. Neki Jermeni požurili su da u ovoj preraspodeli i gužvi pređu na pobeđničku stranu. Ne možeš biti pobednik ako se ne okoristiš o pobeđene. I tako, njih nekoliko predstavilo se u tek osnovanoj ambasadi Sovjetskog Saveza, prikazavši listu „kolaboracionista“, koja je obuhvatala, jer drugačije nije ni moglo biti, krem